

УДК 37.015.31:57.08.1

Н. М. Філяніна
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри гуманітарних наук
Національного фармацевтичного університету

К. А. Іванова
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціології
Національного фармацевтичного університету

МЕТАФОРИ ТА ПІЗНАННЯ

Постановка проблеми. Людям важко буває пов'язати численні факти й цифри про окремі кризові явища в навколишньому середовищі, природні та антропогенні катастрофи в цілісну картину глобальної екологічної кризи, її причини й наслідки та співвіднести їх з власним життям. Це насамперед стосується сприйняття глобальних екологічних проблем: змін клімату, забруднення світового океану, стрімкої втрати видів рослин і тварин. Потерпаючи від стихійних лих (повеней, посух, ураганів), люди не завжди усвідомлюють, що вони є безпосереднім чи опосередкованим наслідком кліматичних змін. Також не просто збагнути, що неврожаї можуть бути наслідком втрати біорізноманітності через порушення балансу між природними ландшафтами та сільськогосподарськими угіддями, надмірного застосування хімічних засобів чи агротехніки; повені та посухи – результатом надмірного вирубування лісів. Але всі ці катаклізми спричинені людською діяльністю. Люди здатні сприймати як загрозу чорний дим із труб заводу, що розташований та функціонує в їхньому місті, водопровідну воду, що відгонить хлором, «раптове» всихання дерев, що ростуть на подвір'ї чи в саду, спричинене якимись «підозрілими» опадами, тощо. При цьому вони спираються на власні здогади, повідомлення засобів масової інформації чи громадських активістів, а за браком достовірної інформації – на чутки й вигадки.

Матеріали про кризовий стан довкілля й негативні антропогенні впливи, які надаються безпосередньо науковими експертами, часто сприймаються широким загалом як щось абстрактне і таке, що не стосується пересічного обивателя особисто. Раціональні аргументи екологів не знаходять належного відгуку ані в свідомості широкого загалу, ані в діях політиків. Людям важко буває пов'язати численні факти й цифри, що свідчать про деградацію природи, в цілісну картину, а ще важче вписати в цю картину власне життя та поведінку, особливо такі її аспекти, як споживання чи поводження з відходами.

Практично не викликає заперечень твердження, що раціональні аргументи мають бути доповнені певними образами й метафорами, які апелювали б не лише до свідомості й розуму, а й до «екологічного несвідомого» [9] з метою мобілізації громадської думки та дії на захист природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники зазначають, що метафори виявляють свій потенціал у тих ситуаціях, де раціональні аргументи не завжди знаходять відгук у окремих людей та суспільства загалом і не досягають бажаного результату. Це повною мірою стосується переосмислення ролі метафор у розробленні сучасної концепції екологічної освіти. Передусім йдеться про розуміння антропологічних наслідків глобальної екологічної кризи та усвідомлення необхідності змін у ставленні до природного світу та переосмислення засад людської діяльності. Звернення до метафор має доповнити раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи та сприяти активізації діяльності на її збереження.

Метою статті є дослідження питання про те, яким чином звернення до метафор доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи та сприяє активізації й оптимізації діяльності з її збереження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пізнання природи та навколишнього світу загалом має доповнюватися його розумінням, а розуміння залежить від інтерпре-

тації, тлумачення. Процедура інтерпретації, потрактовування пов'язана з мовою. Доведено, що мовна презентація предметного світу людини здійснюється не тільки через сприйняття наявного, але й шляхом «приведення у наявність» того, що ще або вже не існує як наявне або навіть (у принципі) не може бути відчуте чи пережито як теперішнє, того, що ми пригадуємо чи уявляємо, що може бути пережито у майбутньому [6, с. 395].

Невід'ємною частиною мови є метафори. «Спираючись на власне мовні факти, – пишуть Дж. Лакофф та М. Джонсон, – ми встановили, що більша частина нашої повсякденної концептуальної системи за своєю природою є метафоричною» [5, с. 25]. І далі: «Сутність метафори – це розуміння та переживання сутності (thing) одного виду в термінах сутності іншого виду» [5, с. 27].

Німецький філософ Г. Блюменберг у праці «Світ як книга» обстоює плідність застосування метафор у тих випадках, коли ми «маємо справу з чимось, що можна витлумачити і що, своєю чергою, передає іншому, координує і забарвлює інші змісти, розташовуючись по цей бік предметної окресленості та не допускаючи повної невизначеності цілісності та можливостей», що постійно народжуються в досвіді. Він наголошує на тому, що жоден досвід не може просуватися в умовах «повної невизначеності цілісності та можливостей, що постійно в ньому народжуються». Але жоден досвід не рухається лінійною траєкторією «каузального зв'язку його предметів» [2, с. 32]. Метафорика ж опосередковує ці форми невизначеностей.

Отже, виникає потреба проаналізувати феномен метафори як передумову визначення методологічного потенціалу застосування метафор для усвідомлення масштабів сучасних екологічних криз та у розробленні концепції екологічної освіти.

Звернення до визначення потенціалу метафор для розроблення адекватної та ефективної системи екологічної освіти здається важливим як з огляду на властивості та функції метафор, так і з огляду на специфіку екологічної освіти.

Екологічна освіта передбачає залучення значного корпусу знань з природничо-наукової та гуманітарної сфер. Як засвідчує С. Гусев, будь-яке наукове знання є неоднорідним внаслідок того, що його, по-перше, складають різні типи елементів, по-друге, наукові знання відображають різну спрямованість людської активності. В одних випадках це опис справжнього стану речей, в інших – конструювання формально припустимих ситуацій, об'єктивація яких може бути досить проблематичною. Тому для створення цілісної системи знань необхідні особливі способи, які б давали змогу об'єднувати різні елементи таким чином, ніби вони належать до єдиного ряду [3, с. 43].

Ця характеристика наукових знань і труднощів їх інтеграції в цілісну систему безпосередньо стосується знань екологічних. Адже екологію визначають як «сукупність наук про взаємодію біологічних систем (також і людини) із природним середовищем», а поділ екологічного знання на окремі дисципліни здійснюється за такими основними критеріями:

- за типами організмів (таксономічний розподіл), відповідно до чого екологія поділяється на екологію рослин та екологію тварин із подальшою диференціацією в межах кожної дисципліни;
- за типами біомів (екологія моря, екологія лиманів, екологія пустель);

– за типами взаємодії між організмами та між біологічними таксонами й факторами навколишнього середовища;
 – за рівнями організації живого (екологія особин, екологія популяцій, екологія угруповань);
 – за типом дії антропогенних факторів на природне оточення (урбоєкологія, агроєкологія, інженерна екологія, радіоекологія тощо) [4, с. 14].

Неоднорідність джерел і способів виробництва знань зумовлює необхідність використання вченими кількох мов, що породжує відмінності у формах процесу відображення дійсності. Втім, зазначені труднощі упорядкування знань є водночас і стимулом до можливого розв'язання цієї проблеми, зокрема й шляхом пошуку відповідних мовних форм. Такою мовною формою, як зазначає С. Гусев, може виступати мовна метафора. Саме метафора є тією мовною конструкцією, яка включає щонайменше два різні поняття, пов'язані між собою складним комплексом відносин «подібність – відмінність». Через неповноту ототожнення метафора створює контекст «нібито збіг», де головним стає не можливість перенесення інформації з уже освоєної предметної царини в царину невідомого, а фіксація специфічних особливостей взаємодії різних способів відображення зіставляваних об'єктів [3, с. 45–49].

Отже, для зняття труднощів інтеграції екологічних знань як цілісної системи та інтерпретації їх відповідно до життєвих ситуацій людини здається продуктивною методологічна настанова, згідно з якою мовна метафора може виступати одним зі способів організації пізнавальної діяльності, бо з її допомогою відбувається об'єднання всіх складових знання в упорядковане ціле [3, с. 53].

Вважається, що найбільш повний аналіз феномена метафори представлений у монографії Дж. Лакоффа та М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо», яку ще називають «біблією когнітивного підходу до метафори» [1, с. 7]. Причому Дж. Лакофф та М. Джонсон визначають метафори як характеристику насамперед мислення, а не мови: «процеси людського мислення багато в чому метафоричні». Із цього випливає, що вся концептуальна система людини структурована й визначається за допомогою метафор. Вони пояснюють цю тезу таким чином: «Метафори як вислови природної мови можливі саме тому, що вони є метафорами концептуальної системи людини» [5, с. 27]. Як типові метафори вони наводять метафори «суперечка – це війна», «час – це гроші» тощо. Метафори не лише є характеристикою поетичної мови, але й широко використовуються у повсякденному житті. Саме тому літературні метафори – це лише один із випадків загальної теорії метафор, і для того щоб їх зрозуміти, потрібно дослідити метафорику повсякденного життя [7].

Дж. Лакофф та М. Джонсон виділяють такі типи метафор:

- структурні метафори;
- орієнтаційні метафори;
- онтологічні метафори;
- метафори-вмістилища;
- персоніфікація;
- метонімія.

Структурні метафори використовуються тоді, коли один концепт метафорично структурується в термінах іншого. Автори виділяють системність метафоричних концептів і системність у метафорах.

Метафори спираються на певні концептуальні сітки (фрейми). Наприклад, для першої метафори («суперечка – це війна») такою сіткою будуть вислови: атакувати, змінити напрям атаки, перемогти тощо; для другої метафори («час – це гроші») сіткою складають вислови: «витратити час», «заощаджувати час», «щось коштує стільки-то часу», «використати час з користю», що буквально означає «отримати прибуток». Метафора «час – гроші» може набувати різних форм: одиниця оплати телефонних повідомлень, оплата готельних номерів, погодинна оплата, річний бюджет, виконання громадських обов'язків, що вимірюється витраченим часом, тощо [5, с. 29].

Водночас метафори висвітлюють лише певні аспекти поняття, затемнюючи інші (висвітлення та затемнення). Тому важливо пам'ятати, що метафоричне структурування по-

нятійних сфер є частковим, а не глобальним. Якби концепт був глобальним, зауважують Дж. Лакофф та М. Джонсон, то один цілком збігався б з іншим, але не був би способом розуміння одного в термінах іншого. Якась частка концепту, що осмислюється за допомогою метафори, не може повністю відповідати цій метафорі.

З іншого боку, метафоричні концепти можуть виходити за межі звичайного мислення та мови і входить у сферу образного мислення та мови – поетичного, барвистого, фантастичного. Отже, якщо концепт структурований за допомогою метафори, то зазвичай він структурований і може бути розширений тільки в певному напрямі [5, с. 33–34].

Організаційними метафорами послуговуються тоді, коли за допомогою метафор відбувається організація однієї системи концептів відносно іншої системи. Зазвичай такі метафори пов'язані з орієнтацією в просторі («вгору – вниз», «ззовні – всередині», «передній бік – задній бік», «глибокий – мілкий», «центральний – периферійний»; наприклад, концепт щастя пов'язаний з верхом («відчувати себе на вершині блаженства»)). Поява таких метафор зумовлена тілесністю людини та пов'язана з фізичним і культурним досвідом, причому, по-перше, просторові підстави метафор змінюються від однієї культури до іншої; по-друге, матеріальні основи метафор є невіддільними від культурних і регулюються саме культурними чинниками [5, с. 35–45].

Онтологічні метафори стосуються виділення автономних сутностей, звернення до яких дає змогу посылатися на них, визначати їх характеристики та окремі аспекти, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та діяти з їх урахуванням. Онтологічні метафори необхідні для спроб раціонального осмислення нашого досвіду, хоча це й не завжди нами усвідомлюється [5, с. 50].

Метафори-вмістилища ґрунтуються на уявленні, що люди (точніше – людське тіло) є «вмістилищем», яке відгороджене від зовнішнього світу поверхнею тіла. Із цього випливає орієнтація «всередині – ззовні». Тому ми проєктуюмо власну орієнтацію «всередині – ззовні» на інші фізичні предмети, обмежені поверхнями. «Таким чином, – пишуть Дж. Лакофф та М. Джонсон, – ми також уявляємо їх собі як «вмістилище» з внутрішньою частиною та зовнішньою поверхнею» [5, с. 54]. Дослідники зауважують, що ми переносимо цю орієнтацію і на природне середовище («на галявині – поза галявиною», «в лісі – поза лісом»). Навіть у тих випадках, коли немає видимої фізичної межі, яку можна було б розглядати як межу «вмістилища», ми накладаємо кордони за допомогою уявної лінії чи площини.

Ця здатність вкорінена в нашому мисленні і пов'язана з відчуттям простору. Обмеження певної території – це акт кількісної оцінки. Надзвичайно цікавою є думка про концептуалізацію нашого поля зору як «вмістилища»: те, що ми бачимо, те й уміщується в ньому. Ця природна метафора мотивована властивістю поля зору людини визначати межі того, що вона бачить. Крім того, дослідники показують, що різні види діяльності розглядаються нами як «вмістилища» для дій та занять, які в них передбачаються [5, с. 55–56].

Персоніфікація розглядається як різновид онтологічних метафор, коли матеріальний об'єкт інтерпретується як людина. За допомогою таких метафор відбувається осмислення нашого досвіду взаємодії з неживими сутностями в поняттях людської мотивації, характеристики та діяльності. Персоніфікація становить загальну категорію, що охоплює широкий спектр метафор, кожна з яких ґрунтується на специфічній властивості людини чи на способі сприйняття нею світу. Тому ці метафори розширюють онтологічні метафори і дають змогу осмислити те, що відбувається, наділяючи певні події конкретними рисами, в поняттях, які ми розуміємо, виходячи з власних мотивацій, цілей, дій та якостей [5, с. 55–56].

Тут слушно зазначити, що такою продуктивною метафорою, заснованою на персоніфікації, є гіпотеза Геї, запропонована британським ученим Джеймсом Лавлоком, де Праматір-Земля постає як цілісний живий надорганізм, що показує небезпечні наслідки порушення рівноваги в жит-

тедіяльності цього організму [8]. Гіпотеза Геї Дж. Лавлока та її значення для розуміння природи та місця в ній людини детальніше будуть розглянуті нижче.

На відміну від персоніфікації, яка не співвідноситься з конкретною людиною, метонімія – це метафора, що утворюється тоді, коли одна сутність використовується для покликання на іншу, яка з нею пов'язана, наприклад, в університеті багато світлих голів (тобто розумних людей) [5, с. 61–67].

Головний висновок Дж. Лакоффа та М. Джонсона полягає у тезі про те, що більша частина звичайної понятійної системи структурується за допомогою метафор. Інакше кажучи, розуміння більшості понять досягається за допомогою тих чи тих частин інших понять [5, с. 93]. Сучасна теорія метафори, в чому переконаний Дж. Лакофф, становить інтерес не лише сама по собі. Метафори особливо цікаві тим, що «кидають виклик» іншим дисциплінам [7].

Висновки. Метафори виявляють свій потенціал у тих ситуаціях, де раціональні аргументи не завжди знаходять відгук, як у окремих людей, так і суспільства загалом, та не досягають бажаного результату. Звернення до метафор доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи та сприяє активізації дій на її збереження.

Підставою звернення до метафор у дослідженні екоосвітнього потенціалу гуманітарних знань є та обставина, що вони становлять невід'ємну частину мови. Більша частина нашої повсякденної концептуальної системи за своєю природою є метафоричною, а метафори є характеристикою людського мислення і дають змогу об'єднувати різноманітні елементи системи для створення цілісної системи знань. За допомогою метафор здійснюється опосередкування різних форм невизначеностей. Метафоричні концепти можуть виходити за межі звичайного мислення та мови у сферу образного мислення й мови.

Література

1. Баранов А. Предисловіе / А. Баранов // Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, которыми мы живем ; пер. с англ. ; под ред. и с предисл. А. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – С. 7–21.
2. Блюменберг Г. Світ як книга / Г. Блюменберг ; пер. з нім., передмова, коментарі В. Єрмоленка. – К. : Лібра, 2005. – 544 с.
3. Гусев С. Наука и метафора / С. Гусев. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 152 с.
4. Кисельов М. Понятійний апарат та закони сучасної екології / М. Кисельов. – К. : Парапан, 2008. – 184 с.
5. Лакофф Дж. Метафори, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. ; под ред. и с предисл. А. Баранова. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

6. Філософія: Світ людини. Курс лекцій : [навч. посіб.] / [В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 429 с.

7. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://terpconnect.umd.edu/~israel/lakoff-ConTheorMetaphor.pdf>.

8. Lovelock J. The Ages of GAIA: A Biography of Our Living Earth / J. Lovelock. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2000. – 255 p.

9. Roszak T. Where Psyche Meets Gaia / T. Roszak // Ecopsychology: Restoring the Earth, Healing the Mind. San Francisco: Sierra Club Books, 1995. – P. 1–17.

Анотація

Філяніна Н. М., Іванова К. А. Метафори та пізнання. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню питання про те, яким чином звернення до метафор доповнює раціоналістичну аргументацію щодо необхідності розширення горизонтів розуміння природи та сприяє активізації й оптимізації діяльності з її збереження. Доведено, що за допомогою метафор здійснюється опосередкування різних форм невизначеностей. Метафоричні концепти можуть виходити за межі звичайного мислення та мови у сферу образного мислення й мови.

Ключові слова: метафори, пізнання, природа, екоосвіта.

Аннотация

Филинина Н. Н., Иванова К. А. Метафоры и познание. – Статья.

Статья посвящена изучению вопроса, каким образом метафоры дополняют рационалистическую аргументацию необходимости расширения горизонтов понимания природы и способствуют активизации и оптимизации деятельности, направленной на ее сохранение. Показано, что с помощью метафор осуществляется опосредование различных форм неопределенностей. Метафорические концепты могут выходить за рамки обычного мышления и языка в сферу образного мышления и речи.

Ключевые слова: метафоры, познание, природа, экообразование.

Summary

Filyanina N. M., Ivanova K. A. Metaphors and cognition. – Article.

The article is devoted to the research of the question how the address to metaphors completes rationalist arguments on the need to expand the horizons of understanding of the nature and promotes intensification and optimization of its preservation. It is proved that with the help of metaphors is carried out mediation of various forms of uncertainties. Metaphorical concepts can go beyond conventional thinking and language in the field of creative thinking and language.

Key words: metaphor, knowledge, nature, ecological education.